

Markó Béla

Palimpszeszt

(A szerepjátszás ars poeticája Szilágyi Domokosnál)

1969-ben, Ady Endre halálának ötvenedik évfordulója alkalmából számos megemlékezés látott napvilágot a romániai magyar lapokban. Tanulmányban, esszében, versben adóztak az írók a nagy költőelőd emlékének. Fontosak voltak ezek az évfordulók a kommunista diktatúrában, hiszen ilyenkor a szokásosnál nagyobb arányban közölhettek akár a napisajtó is ideológiamentes szövegeket. Meg aztán éles társadalomkritikája amúgy is alkalmassá tette az 1919 óta Romániához tartozó Érmindszent híres szülőttét az ünneplésre. Volt viszont a többnyire felszínes, néha érdemi, de nem sok újat mondó megszólalások között két disszonáns hang. Még hozzám, bölcsésznek, és persze költőnek készülő kézdivásárhelyi középiskolás diákhhoz is elért valamiképpen annak a botránynak a hullámverése, amelyet Székely János és Szilágyi Domokos kavart az Ady-ünnep kapcsán. Talán magyartanárom hívta fel rá a figyelmemet, talán én magam bukkantam rá a két ominózus írásra az irodalmi hetilapban, az *Utunkban*, illetve az országos magyar napilapban, az *Előrében*, nem emlékszem már pontosan. De arra igen, hogy mennyire meghökkentett engem is ez a két vélemény. Tulajdonképpen ugyanazt mondták mindketten, hogy Ady Endre költészete a múlté, és ma már élvezhetetlen. „Nem ízlésünk szerint való többé a vezérkedésnek és prófétáskodásnak az a légköre, amely Ady verseiből árad” – írja Székely János (*A legszebbek, Utunk*, 1969/4.), és véleményétől később sem állt el, ugyanis felvette ezt a szöveget *Egy rögeszme genezise* című 1978-as esszégyűjteményébe is. Nem kevesebbet állít a kiváló költő, mint azt, hogy Ady Endrének legfeljebb két tucat maradandó verse van. Egybeesik ezzel Szilágyi Domokos publicisztikája is (*Az első ötven év*, *Előre*, 1969. február 9.), amelyet az *Előre* szerkesztőségi lábjegyzettel közöl, jelezve, hogy vitacikkről van szó, és egyúttal félig-meddig el is határolódva tőle: „(...) Szilágyi Domokos cikke minden bizonnyal visszhangot vált ki, mindenekelőtt a fiatal nemzedék körében, hiszen az utolsó bekezdése nyíltan kimondja, annak nevében, annak szemével íródott. Hisszük, hogy a kibontakozó vita nem csak a korszerű Ady-kép kialakításához járul hozzá, de ezzel szoros összefüggésben költészetünk mai és holnapi helyének-szerepének a meghatározását is elősegíti.” Mít is mond Szilágyi Domokos? Hát ilyesmiket: „Századunk első három évtizedében Ady Endre: vallás volt. Ma már nem az. – Gimnazista nagyfiúk, egy álszent pedagógia áldozatai, szexuális inségükben ujjongva skandálták egy másfajta erkölcs (kaméliás-hölgy-erkölcsnek nevezhetném) törvényét: »Mít bánom én, hogy utcasarkok rongya«. Rajongó költőcskék, de helyiel-közzel költők is beleestek az újfajta bibliás halandzsa révületébe.” Miközben arra is rámutat, hogy számára ki lehet a költőeszmény, Székely Jánoshoz hasonlóan ő is használja a vezér kifejezést Ady Endrével kapcsolatban: „Az elmúlt két évtized költő-nemzedékei az embert József Attilában találták meg. Adyban tisztelik a Muszáj-Herkulest, de ajkbiggyesztve hallgatják

már-már hisztériás siránkozását; becsülik a bátor férfit, de idegenkednek az úrhatnám hím-től; elismerik a Vezér érdemeit, de fanyalognak az istenkedő pózok láttán; eredeti stílusa nem tudja feledtetni modorosságát, önmarcangoló őszintesége föl-fölbukkanó exhibicionizmusát, önbizalma a túlságba vitt gőgöt." Ez bizony trónfosztás a javából. Vagy legalábbis egyfajta *coup d'état*, államcsíny a romániai magyar költészetben, csakhogy sem Székely Jánosnál, sem Szilágyi Domokosnál nincsen szó arról, hogy akkor most új királyt kell ültetni a megürült trónra, legfeljebb József Attila felemlegetését, Ady Endrével való szembeállítását tekinthetnének ilyen kísérletnek. Lett is polémia az Ady-cikkből, de végül a vitazárót is Szilágyi Domokos írta másfél hónap múlva az *Előrében*, és bár látszólag árnyalta véleményét, a lényegen mégsem változtatott: „*Ady korszakos nagyságát nem tagadtam. A mai magyar költészet elképzelhetetlen anélkül, amivé ez a nagyság asszimilálódott. Az asszimiláció gyümölcsseit élvezzük, de – minden tiszteletünk ellenére – nem eszünk gyökereket, hogy ilyen botanikai hasonlattal éljek.*” (Még egyszer, *Előre*, 1969. március 23.) A kritikairó Szilágyi Domokos című – ahogy mondani szokás: hiánypótló (tényleg az!) – tanulmányában (Forrás, 2012/3.) Bertha Zoltán kitér az Ady-vitára is, de egyébként az irodalmi köztudatból mára már kikopott ez az affér, hogy irodalmunk két ennyire ellentétes, egymásra szinte semmiben sem hasonlító, karizmatikus figurája egybehangzóan demitizálni próbálja Adyt, akit valóban talányos, nem mindig szerethető költőnek éreztem én is akkoriban. A kamaszskorból kilábalóan nagyon is egyetértettem azzal, hogy József Attila az igazán emberközeli nagyság, míg Ady Endrében túl sok a modor, viszont azt a két elfogult – talán önigazoló, de erre csak később gondoltam – kritikát mégis nagyon igaztalanannak tartottam. Ma pedig még igaztalanabbnak gondolom, ugyanis ahogy telik az idő, egyre jobban szeretem Ady Endre szenvedélyét, és egyre jobban csodálom, hogy két olvasható, de alapjában véve Reviczky-hangú verseskönyv után egyszerre csak rálelt arra a formára, amelyről mindannyian tudjuk, hogy végtelenül feszes és pontos, de mondott légyen bármit Székely János vagy Szilágyi Domokos, az Ady-versmérték nem kodifikálható. Ebben (is) áll a nagysága.

Hogyan lelt egymásra legalább egy irodalomtörténeti pillanat erejéig a mindig jól vasalt, galambszürke öltönyben járó, hivatalnokian pedáns marosvásárhelyi költő és a széllelbélelt *enfant terrible*, a hol Bukarestben, hol Kolozsváron lakó, de habitusában tulajdonképpen otthontalan poéta? Évek múlva, amikor közletről megismertem Székely Jánost, láthattam, hogy a fegyelmezett gondolkodó időről időre epatírozni is szerette a környezetét, például akkor, amikor bejelentette, hogy a költészet meghalt, és ő sem ír többé verset. Nem is írt. Viszont remekművű színdarabokat igen, precíz drámai jambusban. Irtózott a hatalom minden változtatától, az irodalmi „vezérkedéstől” is, számára csak a formájában is szabályos lüktetésű, logikus eszme-futtatás eszköze volt mindig a vers. Inkább filozófus volt, aki rákényszerült, hogy szépírói eszközökkel fejtse ki filozófiáját, talán azért, mert így jobban odafigyelnek rá. Valami ilyen kényszermegoldásnak tekinthette nemcsak a verset, hanem a szépprózát és a drámát is, de ha már művelte, akkor a remekműnél nem nagyon adta alább. Egy filozófus számára Ady egzaltált, hatalomvágyó, szerepjátszó ember lehet csak. Nyíltan ki is mondta, idéztem az imént, hogy elsősorban a vezérszerepben tetszelgő, vagyis önmagát szellemi hatalmasságként prezentáló Adyt utasítja el. És Szilágyi Domokos? Bármilyen furcsa, neki is a szerepel volt baja nyilván. Csak míg Székely János számára filozófusként (filozófia szakot végzett mellest) az irodalom csupán a gondolat hatékonyabb kifejtésének eszköze, addig Szilágyi Domokos meg éppen ellenkezőleg: költő, semmi több. Ez a hivatása. Ez a tudása. Ez a szerepe. Költő, aki a lehető legtisztábban fogalmazza meg ars poeticáját még 1959-ben, és ehhez haláláig ragaszkodik: „– *Én játszom ugyan, / de ti / vegyetek komolyan*” (*Nyár*). Végül is egy rajongó korban mindketten visszautasítják a rajongás bármilyen formáját, még hogyha Adyról is van szó.

Természetesen sok-sok szerep tolu fel a Szilágyi Domokos-kötetek lapjain, csupa szerepjátszás az egész, mondhatnánk, tanulmányok sorát említhetnénk, amelyek – helyesen! – éppen hogy a szerepjátszást emelik ki ebből a költészetből, sőt a szerepek változtatását akár egyetlen versen belül is. Ez így igaz, viszont ezek mind-mind a költőt – megengedem: az alkotót – mutatják más-más helyzetekben. Csak úgy kapásból gyorsan fellapozva egy válogatott Szilágyi Domokos-kötetet: Batsányi János, Csokonai Vitéz Mihály, Vörösmarty Mihály, François Villon, Babits Mihály, de zeneköltők is, Bach, Mozart, Honegger, és álmódók, Széchenyi István vagy Bolyai János. (El is gondoltam, névmutatóval kellene kiadni a költő összes versét, rendkívül tanulságos lenne.) Igen, Ady Endre nem költő volt, hanem modern próféta, magyar Messiás, aki „mindennek jött”. Petőfi Sándor sem költő volt, hanem vezér ő is, forradalmár. József Attila? Hát valóban, ő szinte csak költő. De nem egészen, az ő szerepe is inkább azé az ideológusé, aki „egész népet” fogja „tanítani” versével. Paradoxon, de így van: kevés a kizárólagos költőszerep a zseniális költők között is. Már Tinódi Lantos Sebestyén is krónikás volt főként, Balassi Bálint meg versben udvarló és imádkozó katonaeMBER. Nem cél a vers, csak eszköz legtöbbszörnek, bárki bármit is mondjon, még akkor is, ha a maradandóság vagy halhatatlanság eszköze. Alig van költő, akinek a vállalt szerepe ennyi: költő. Akinek, azt képzelem, élni és írni ugyanazt jelenti. Kevés ilyen költőt ismerek, Szilágyi Domokoson kívül a magyar irodalomban talán még egyet: Tandori Dezsőt. Gyorsan hozzátehetném Weöres Sándort is, de még róla sem gondolom, hogy úgy ír, mint ahogy élünk, még ő is kivételes pillanatként mutatja fel a verset, és ne tévesszen meg minket utolérhetetlen formaérzéke. Weöreshöz hasonlóan Szilágyi Domokos vagy Tandori Dezső is formaművész a maga módján, de náluk a vers nem véglegesen kikalapált, tökéletesre csiszolt formájú, és ezáltal magányos és magában való nyelvi alakzat, hanem referencialitás. Ha úgy tetszik, számukra a vers valójában a versírás „munkafolyamata”. Szilágyi Domokosnál szavak utalnak szavakra, idézetek idézetekre, a nyelv generálja önmagát, de egy hihetetlenül asszociatív fantázia, egy zseniális nyelvérzék, egy kiművelt elme felügyelete alatt. Szilágyi Domokos állandó írásmódja – és létformája is ezáltal – a palimpszeszt, bár ezt a műfaji megjelölést csak a posztumusz *Tengerparti lakodalom* (1978) egyik versének alcímeként találtam nála: *Apokrif Vörösmarty-kézirat 1850-ből. Palimpszeszt*. Több lexikonban is utánakerestem, mit mondanak pontosan a palimpszesztről, és újfent rá kellett jönnöm, hogy elkel az öreg a háznál, mert leginkább a Pallas jóval több mint százestendős *Nagy Lexikon*ának magyarázata tetszett nekem, ide-másolom: „*Palimpszesztus* (gör., szó szerint: újból lesimított), azoknak a kéziratoknak a neve, melyekben az eredeti szöveget gondosan kivakarták, vagy átragasztották, hogy helyébe másikat lehessen írni (innen latin neve: *codex rescriptus*). A papirusz, hártya és egyéb íróanyagok drága volta miatt ezt már az ókorban megtették, de fokozott mértékben a középkorban, midőn az ókori klasszikusok műveit is el lehetett tüntetni és szövegükre evangéliumokat és egyéb valóságos tartalmú könyveket írni. Ha aztán az átragasztás és vakarás dacára kicsillámlott az eredeti (alsó) szöveg, akkor a jelenkori filológusok s paleográfusok figyelmesek lettek rá és alkalmas vegyi szerekekkel a felül ragasztott papirosréteget, vagy a vakarás fölébe írt szöveget eltávolítván, gyakran rendkívül becses leletekre akadtak. Így jött napfényre: Cicero, *De re publica*, *Frontonis orationes et epistolae*, *Gaii institutiones* stb.” A költészet, akárcsak a játék, amelyre számtalanszor hivatkozik Szilágyi Domokos, végül is a szabadság szinonimája. Választhatunk szavakat, megváltoztathatjuk a jelentésüket is, eldönthetjük, milyen versformában játszszuk ezt a játékot. De a szabadság nyilván csak addig tart, amíg a formát kiválasztjuk, illetve Szilágyi Domokos a formát is állandóan változtatja hosszúverseiben, a hangsúlyos verseléstől az időmértékesig, a népdaltól a himnuszig vagy ódáig. Ha palimpszesztként olvassuk, a papiruszról újra meg újra előhívható József Attila: „*játszani is engedd szép, komoly fiadat*” (*Levegőt*). Szabadságverseknek tűnnek a legnagyobb Szilágyi-költemények,

de nincsen bennük szabadság, csak kétségbeesett kísérlet a szabadulásra. Szabadulni kellene attól a létformától is, amelyet magunk választottunk, vagy esetleg mások választották nekünk, de nem lehet: „*Nem szabadulsz / az üszkös napok kísértének / nem szabadulsz / hány halál halott int neked / nem szabadulsz / álmodban nyögsz kiáltozol / nem szabadulsz*” (Halál árnyéka. *Rekviem*). A szenvedés pátoszából egyetlen menekülés kínálkozik, az önirónia, ettől posztmodern költő Szilágyi Domokos abban a korban, amikor ezt a kifejezést mifelénk még nem is igazán ismerik. Minden bizonnyal ezért nem érzi hitelesnek Ady Endre pátoszát sem, mert hiányzik belőle az önirónia, amely valóban emberivé tehetné a szenvedést is. „*Naggyá nőttem érenyeimben*” – mondja, és ez akár Ady gőgje is lehetne, de ami utána következik, az már semmiképpen sem: „*hibáimban is nagy vagyok. / Ha lassabban is, mint szeretném, / de csak előre haladok, / s minden fájást muszáj megfájnóm, / ha szívem leég is tövig / – mert ez a föld a szívem földje*” – itt már túlfeszül a hang, vissza kell jönni, mielőtt hitelét veszítené az egész. Vissza is jön: „*És hát dolgozom addig is, / amíg lábam beletörik / a negyvenkettes félcipőbe*” (Hétmérföldes csizma). Ez számomra az egyik legemlékezetesebb Szilágyi-versbefejezés, semmi különöset nem mond, és éppen ezért mond el mindent: „*amíg lábam beletörik / a negyvenkettes félcipőbe*”. Nem tehetek róla, sokszor eszembe jut, vajon tényleg csak negyvenkettes lába volt-e a magas, szikár Szilágyi Domokosnak. A nyelv hozta-e elő ezt a kemény „negyvenkettőt”, vagy egyszerűen ez volt a valóság?

És itt jutottunk el ahhoz a kérdéshez, amelyet megkerülhet az esztéta vagy stílusztá, de én nem tudom megkerülni, bármennyire is szeretném: megváltozik-e a mű, ha megváltozik az életrajz? Bár az esztéta sem feltétlenül hagyja figyelmen kívül Szilágyi Domokos beszervezésének ügyét, hiszen az egyik legalaposabb és legmélyebb elemzés erről Pécsi Györgyinek a *Forrásban* (2008/6.) megjelent tanulmánya: *Az értelmezés zavara. Rendhagyó bevezető Szilágyi Domokos „átláthatatlan” költészetének olvasásához*. Amikor erről beszél, ő is kénytelen túllépni az irodalomtörténeti objektivitás kívánalmán, és éppen ez teszi igazán hitelessé mindazt, amit mond, és amit nagyon nehéz valamivel is kiegészíteni. „*A dilemmára, hogy másként olvasom-e Szilágyi Domokos verseit azóta, röviden válaszolhatok: valamennyire igen. Holott tudom, a versek nem változnak, a szöveg – szöveg*” – valljuk be, mindannyian így érezzük. Azt is jól érzékeli Pécsi Györgyi, hogy valójában az egész magyar irodalom kulcsproblémája kerül terítékre Szilágyi Domokos posztumusz „leleplezésében” is, tudniillik, hogy egy erősen magatartásközpontú, erkölcsöt és esztétikumot szétválasztani nem tudó – nem akaró – kultúrában hogyan lehet az életrajzok kisebb-nagyobb foltjait értelmezni. Egyáltalán: kell-e értelmezni a műértéshez a biográfiát? Azt gondolom, hogy kell. Még akkor is, ha rögtön szembetalálkozunk azzal a kérdéssel, hogy nemcsak erkölcsöt és esztétikumot kell együtt tárgyalnunk, hanem politikai interpretációra is szükségünk lesz. François Villon vagy Caravaggio igen, Ezra Pound nem? Vagy Szilágyi Domokos igen, Wass Albert és Nyírő József nem? – kérdezhetnénk cinikusan. Nos, attól függetlenül, hogy bűnök és bűnök közé egyenlőségjelet tenni nem lehet, úgy gondolom: természetesen senkit semmilyen remekműve fel nem ment életének bűneitől, de míg a remekművet az alkotó gyengesége vagy imoralitása sem tudja végleg sárba rántani, legfeljebb csak új értelmezésre készíti utókorát, addig a középszert felejtésre ítéli az ilyesmi.

Olyan kérdések ezek, amelyeket külön-külön mindannyiunknak meg kell válaszolnunk, akkor is, ha egy-egy olyan tanulmány, mint a Pécsi Györgyié, sokat segít ebben. Nem tagadom, sokáig halogattam magamban a választ arra a kérdésre is, hogy tényleg van-e új olvasata Szilágyi Domokos költészetének, és hogy voltaképpen milyen ez az új olvasat. Persze ahhoz, hogy egyáltalán dilemma legyen ez számomra – mint ahogy Pécsi Györgyi számára is az –, el kell fogadnunk, hogy a szöveg értelme – és néha az értéke is – valóban módosulhat a kontextus módosulásával, vagyis nincsen időtől és körülményektől

független alkotás. Még akár a félreértések, a tudatalatti kegyes csalások is hozzájárulnak a versolvasói élményhez, hiszen az *Egy gondolat bánt engemet* című Petőfi-költeményt úgy olvassuk, mint egy beteljesült jóslatot, és nem vesszük észre, hogy a költő győztes csatáról beszél, ilyen halált kíván magának, márpedig Segesvárnál nem a „kivívott diadalra” szaguldottak Bem József huszárainak paripái, hanem a vert sereg menekült kétségbeesetten. De ettől még nagy vers az *Egy gondolat bánt engemet*, csak nem úgy, ahogy képzeljük.

Szilágyi Domokost konvenciók közé nem szorítható poétának, örökké lázadó, örökké békétlen, szabadságát fel nem adó embernek gondoltam, akinek a diktatúra sem tudja befogni a száját, és nem tudja ellenőrizni sem, mert fordít egyet a szavak értelmén, kinyílik a vers, és kilép börtönéből a költő. Egy bajom volt ezzel a költészettel: mitől van a folyamatos szenvedés? Nem a közös, hanem a saját: az egyes szám első személyben elsikoltott fájdalom. Időnként akár hiteltelennek is tűnt mindez, vagy legalábbis túlságosan leplezettnak, takartnak, miközben az előzmény, a József Attila-i szenvedés konkrétabbnak, „adatoltabbnak” látszott. De aztán a szekuritátés dosszié napvilágra kerülésével minden megváltozott, és nem ajánlom ugyan, hogy mostantól fogva a Szilágyi Domokos-recepció központi problémájává tegyük (ha máris nem az!), de mégis muszáj beszélni róla: számomra kisebb lett az ember, és nagyobb a költészete. Sőt, miközben az életrajzot még sokan sokáig fogják kutatni, a könyörtelen igazság már most is kimondható: veszítettünk egy kultikus személyiséget, de az eddigi olvasatához képest nyertünk egy jóval hitelesebb költészetet, amelyben egyszerre minden érthető lett elejétől végéig, a hétmérföldes csizmától a negyvenkettes félcipőig. Egy szörnyű kor költészete ez, olyan költő írta ezeket a verseket, akit alkata talán pátoszra és optimizmusra predesztinált, az idő viszont, amelyben élnie adatott, pesszimizmusra ítélte és öngyilkosságba kergette. A szerepjátszás ars poeticája, hogy „én játszom ugyan, / de ti / vegyetek komolyan”, erről a szörnyűségről szól, a kettős beszédről. Arról, hogy folyamatos menekülésre kényszerül a költő. Ő maga nem veheti komolyan a szavak jelentését, mindig át kell fordítania mindent a fonákjára is, mert egyvalamitől mindhalálig óvakodnia kell: a bizonyosságtól. Hátha ugyanúgy megváltoztatható visszamenőleg az életrajz is, mint ahogy minden újabb verstől változik az életmű egésze. Csakhogy a palimpszeszt nem ilyen, évszázadok múltán is előjönnek a régi szövegek.

Az *Apokrif Vörösmarty-kézirat 1850-ből* az egyik legösszetettebb Szilágyi Domokos-alkotás, mert „vakarással” vagy „vegyi szerekkel” mind újabb rétegek bukkannak fel az egyébként is kerettörténetként működő szövegmontázsából. Batsányi 1893-as verséből vett mottó indítja a költeményt, amely Vörösmarty életpályájára emlékezik egyébként: „*Vidulj, gyászos elme! Megújul a világ / S előbb, mint e század végső pontjára hág*” – írta annak idején Batsányi János, a francia forradalmat üdvözölve és üdvözítve, és az idézet első sora majd visszatér a Szilágyi Domokos-vers befejezésében, de akkor már egészen más hangsúllyal. Az egyik nagy bravúrja ennek a szövegnek éppen az, hogy ugyanannak a mondatnak vagy szintagmának a jelentését teljesen meg tudja változtatni. Egy forradalom – sőt több forradalom, talán minden forradalom – elsíratása ez, új meg új arcok villannak elő a megbolygatott papiruszról, többek közt az Ady Endréé is, „*íze kenyérnek, íze szónak*” – ez a Szilágyi Domokos sor nyilvánvalóan visszautal a Csák Máté földjén című versre: „*Éhe kenyérnek, éhe a Szónak, / Éhe a Szépnek hajt titeket*”, mint ahogy a Vörösmarty-bordalból a „*borban a gyöngy*” is azonnal átalakul „*kagylóban a gyönggyé*” Szilágyi Domokosnál, az örömből bánat lesz ily módon, hiszen azonnal eszünkbe jut Petőfi Sándor is: „*A bánat? Egy nagy óceán. / S az öröm? / Az óceán kis gyöngye. Talán, / Mire fölhozom, össze is töröm*” (A bánat? Egy nagy óceán). A Vörösmarty-idézés szabadságharc-idézés is egyben, és szinte minden strófában felsejlik a szöveg mögött egy magyar költő: „*Nem játék volt az!*” – mondja Szilágyi Domokos, rögeszmésen visszatérve ismét a játék gondolatához,

és talán Babits Mihályra is utal: „*Nem játék a világ! Látni, teremteni kell*” (Május huszonhárom Rákospalotán), hogy aztán ismét Petőfi Sándorra gondoljunk, aki szemére hányta Európának a csendet. „*Európa látta. / És fejet hajtott. / És aztán mást nem is tett: / lehajtott fejét*” / – a Szilágyi Domokos-i nyelvjáték egyik legszebb példája, ahogy a „*fejet hajtott*” és „*lehajtott fejét*” jelentésbeli különbségét kiaknázza. Mint ahogy a tipografizálás is jelentéssel bír, a vágató kezdősorból (a mottóban) egy lassú, széthullt, írásjelek nélküli betűsor lesz a befejezésben: „*v i d u l j g y á s z o s e l m e m e g ú j u l a v i l á g*”. Nem szándéksom a prózai szövegekkel is megtűzdelt montázst most részletesen elemezni, a veszendőbe ment remény verse ez mindenképpen.

Szilágyi Domokos egész költészete, ismétlem, referenciák bonyolult rendszere. Legfőbb tanulsága talán az, hogy nem tabula rasa a nyelv, már mindent elmondtak mások a szótár szavaival, jót is, rosszat is, az is palimpszeszt, ahogyan írunk, és az is, ahogyan élünk, de a halálunk talán még a miénk lehet, egyetlen és megismételhetetlen.